

سنجش تأثیر آموزش شهروندی بر توانمندسازی زنان (مطالعه موردی: منطقه ۶ شهرداری تهران)

مریم نجار نهاوندی^۱، معصومه آبخوش^{۲*}

چکیده

شهرداری تهران براساس رویکرد محله‌محوری به ارائه آموزش‌های شهروندی جهت توانمندی زنان پرداخته است. با وجود گستردگی و هزینه زیاد این آموزش‌ها، تحقیقات منسجمی در این خصوص صورت نگرفته است. از این رو، بررسی رابطه آموزش‌های ارائه‌شده بر سطح توانمندی زنان هدف اصلی این تحقیق است. روش تحقیق پیمایشی و جامعه آماری ۷۰۰۰ نفر از زنان محله جهاد شهرداری منطقه ۶ هستند. حجم نمونه ۳۸۴ نفر (۱۹۲ نفر از زنان آموزش‌دیده و ۱۹۲ نفر از زنان آموزش‌ندیده) است که با روش نمونه‌گیری تصادفی و سهمیه‌ای انتخاب شده‌اند. تکنیک جمع‌آوری اطلاعات پرسش‌نامه است که ضریب آلفای قابل قبولی دارد. نتایج آزمون تی مستقل نشان داد بین مشارکت، آگاهی از مسائل بهداشتی، حقوق و وظایف شهروندی، و میزان مهارت زندگی زنان آموزش‌دیده و آموزش‌ندیده تفاوت معناداری وجود دارد و زنان آموزش‌دیده وضعیت مطلوب‌تری دارند؛ اما در خصوص رابطه بین آموزش‌های ارائه‌شده در حوزه سلامت و آسیب‌های اجتماعی تفاوتی بین زنان مشاهده نشد. نتایج آزمون همبستگی نشان داد رابطه مثبت و قوی بین میزان تحصیلات و میزان توانمندسازی زنان برقرار است. نتایج آزمون خی‌دو نیز نشان داد بین وضعیت تأهل و وضعیت شغلی با میزان تأثیر آموزش بر توانمندسازی زنان رابطه وجود ندارد.

کلیدواژگان

آموزش شهروندی، توانمندی زنان، حقوق و وظایف شهروندی، محله جهاد، محله‌محوری، مشارکت.

nahavand@ut.ac.ir
abkhosh2015m@gmail.com

۱. استادیار گروه برنامه‌ریزی اجتماعی دانشگاه تهران
۲. کارشناس ارشد مطالعات زنان دانشگاه تهران
تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۶/۱۸

مقدمه

توانمندسازی فرایندی است که طی آن زنان از نیازها و خواسته‌های درونی خود آگاه می‌شوند، جرأت دستیابی به هدف را در خود تقویت می‌کنند و از توانایی لازم برای عملی کردن خواسته‌های خود برخوردار می‌شوند [۱۶]. در فرایند توانمندسازی افراد، آموزش تأثیر بسزایی دارد. آموزش می‌تواند تغییر مهارت‌ها، دانش، نگرش‌ها و رفتار اجتماعی را دربر داشته باشد و به معنای به‌وجود آمدن تغییر در دانش افراد، طرز کارشان، نگرش‌هایشان در مورد کار یا تعامل آنان با همکاران و سرپرستانشان باشد [۱۰، ص ۱۲۴]. افراد، به‌عنوان شهروندان شهرهای امروزی، ناگزیر به پذیرش نقش‌های گوناگون‌اند و آن‌ها باید برای انجام‌دادن این مسئولیت‌ها، که در راستای هرچه بهتر شدن مناسبات اجتماعی و به‌طور کلی تعالی یک جامعه اجتناب‌ناپذیر است، آموزش‌های لازم را ببینند و با آگاهی کامل این مهم را محقق سازند.

در کشور ما، آموزش و تربیت شهروندان به‌طور رسمی و غیررسمی دنبال می‌شود و محتوای آموزشی آن هم در سطح ملی و هم در سطح محلی و منطقه‌ای یافت می‌شود [۱۳]. شهرداری به‌منزله یکی از نهادهای فعال در حوزه آموزش، به‌صورت غیررسمی، آموزش‌هایی درخصوص حقوق و وظایف شهروندی با هدف افزایش توانمندی زنان در سراهای محله انجام می‌دهد. اما بررسی‌ها نشان می‌دهد بسیاری از بانوانی که در کلاس‌های آموزش شهروندی شرکت دارند از کیفیت محتوای ارائه‌شده، استادان، ساعت‌ها، و مکان برگزاری کارگاه‌ها ناراضی‌اند و معتقدند آموزش‌های ارائه‌شده چندان اثربخش نیست. مصاحبه با مدیران سرای محله نیز نشان داد این آموزش‌ها اثربخشی لازم را ندارند و کلاس‌های آموزشی بر افزایش دانش و آگاهی بانوان اثر چندانی ندارد.^۱

وجود چنین مسئله‌ای محقق را بر آن داشت که به بررسی دقیق و علمی این موضوع بپردازد. توجه به این امر که شهرداری تهران جهت برگزاری کلاس‌های آموزش شهروندی هزینه‌های زیادی متقبل می‌شود، و علم بر اینکه مطالعات کمی درخصوص کیفیت آموزش‌های ارائه‌شده از سوی شهرداری انجام شده است، بر ضرورت بررسی این مسئله می‌افزاید. با توجه به موارد یادشده، هدف اصلی تحقیق سنجش تأثیر آموزش شهروندی بر توانمندسازی زنان در منطقه ۶ شهرداری تهران است و در این زمینه بررسی رابطه بین آموزش‌های شهروندی شهرداری با افزایش مشارکت محلی زنان، ارتقای دانش زنان درخصوص مسائل بهداشت و سلامت، آسیب‌های اجتماعی، مهارت‌های زندگی و افزایش آگاهی زنان درخصوص حقوق و وظایف شهروندی به‌منزله اهداف فرعی مدنظر است.

۱. بررسی‌ها و مشاهدات میدانی محقق به‌عنوان مدرس در سرای محله حر و مخصوص منطقه ۱۱، سرای محله بهار منطقه ۷، سرای محله جهاد منطقه ۶.

پیشینه تحقیق

در تحقیقات مختلفی که در خصوص ارتباط بین آموزش و توانمندسازی در داخل کشور انجام شده است محققان دریافته‌اند که آموزش به افزایش توانمندی در گروه‌های هدف منجر شده است. برای نمونه، در مطالعات دوستی و شهرکی [۹] ایران‌زاده و بابایی هروی [۳]، صفری‌کنگ و حیدری [۱۱]، و حسینی و همکاران [۷] آموزش باعث افزایش قدرت، آگاهی و دانش و افزایش مشارکت گروه‌های هدف در امور سیاسی و اجتماعی شده و افزایش بروز رفتار شهروندی سازمانی در گروه هدف را به همراه داشته است [۲]. شایان ذکر است میزان و نوع تأثیر، بسته به شرایط و نوع گروه هدف و همچنین روش اجرای آموزش، متفاوت است؛ مثلاً، به لحاظ نوع تأثیر آموزش تحقیقات کاشانی [۱۵] نشان می‌دهد آموزش افراد تأثیری بر مشارکت آن‌ها ندارد، ولی در مجموع افزایش مشارکت افراد را در پی دارد. خطیب‌زنجانی و همکاران [۸] نیز به این نتیجه رسیده‌اند که آموزش به صورت الکترونیکی و غیرالکترونیکی بر یادگیری کارکنان مؤثر است، اما روش الکترونیکی تأثیر بیشتری دارد.

بسیاری از محققان خارجی نیز به تأثیر مثبت و افزایشی آموزش بر توانمندی گروه‌های هدف اشاره دارند. کوریا^۱ (۲۰۰۲) با اشاره به تأثیر آموزش بر افزایش توانمندی بیان می‌کند آموزش غیررسمی شهروندی در ارتقای مهارت‌های شهروندی و افزایش مشارکت مؤثر است [۸]. در این زمینه، مک‌گوان [۲۶، ص ۸۱] بیان می‌کند آموزش شهروندی باعث افزایش آگاهی و توانمندی افراد می‌شود.

نتایج آموزش‌های مرکز مطالعات توسعه شهری و منطقه‌ای، موسوم به CEDURE، از سال ۲۰۰۴ تاکنون، به افزایش حضور شهروندان در رقابت و همچنین توانمندی شهروندان برای ایجاد تغییر در محله منجر شده است [۳۱].

بررسی ادبیات تجربی داخلی و خارجی نشان می‌دهد آموزش تأثیر انکارناپذیری در افزایش آگاهی و توانمندی افراد دارد. اما در همه پژوهش‌های بررسی‌شده جامعه آماری تقریباً همسان‌اند؛ مثلاً دانش‌آموزان یک کلاس، کارمندان یک سازمان، پرستاران، مدیران و این در حالی است که بانوانی شرکت‌کننده در کلاس‌های آموزشی شهرداری ویژگی‌های زمینه‌ای (سن، تحصیلات، طبقه اجتماعی، و...) متفاوتی دارند، ولی تحت آموزش یکسانی قرار می‌گیرند که این امر می‌تواند در اثربخشی این آموزش‌ها تأثیرگذار باشد.

ادبیات نظری

توانمندسازی اقتصادی

آموزش شهروندی باعث اکتساب مهارت‌ها و افزایش مشارکت و خوداثربخشی در زنان می‌شود و با ایجاد قدرت و افزایش توانمندی زنان موجب تحقق حقوق شهروندی و کاهش فاصله قدرت می‌شود. در این معنا، توانمندسازی تغییر در توزیع قدرت است که به دسترسی بیشتر به خدمات و محصولات منجر می‌شود [۲۱ و ۲۴] و فرایندی است که در آن شهروندان و انجمن‌ها تأثیر سیاسی و قدرت قانونی مربوطه برای استفاده از حقوق و فرصت‌های خود را به صورت آزادانه کسب می‌کنند [۱۹، ص ۵۰۹-۵۲۲]. شهروندان از موقعیتی که در آن فرد تصمیم‌گیر بی‌تأثیری هستند یا تأثیر اندکی دارند به موقعیتی می‌رسند که در آن به‌طور فعال در تصمیمات سیاسی مشارکت می‌کنند و بر خروجی آن تأثیر دارند. در واقع، در این نگاه هدف توانمندسازی، کاهش فاصله قدرت است [۲۳، ص ۴۹۳-۵۰۳]. شهرداری به‌منزله متولی آموزش شهروندی معتقد است که آموزش‌های ارائه‌شده به کسب مهارت و افزایش قدرت در زنان منجر می‌شود و از این طریق باعث توانمندی زنان می‌شود. در این معنا، توانمندسازی به‌منزله اکتساب مهارت‌هایی که شهروندان را قادر می‌کند تا در موقعیت‌های مختلف کنترل بیشتری داشته باشند، تعریف می‌شود. از این منظر، توانمندسازی ظرفیت مشارکت و احساس خوداثربخشی در شهروندان را ایجاد می‌کند [۲۵، ص ۷]. هدف نهایی فرایند مشارکت، متمرکز کردن قدرت همه شهروندان برای همیاری در تحقق نفع جمعی است [۱۷].

توانمندسازی اجتماعی

شهرداری معتقد است با ارائه آموزش‌های شهروندی می‌تواند شبکه ارتباطات اجتماعی و مدنی زنان را گسترش دهد و به تسهیل حضور فرد در جامعه منجر شود. این نوع از توانمندسازی همبستگی فرد با دیگران و تعریف از خود^۱ براساس عضویت فرد در اجتماع بزرگ‌تر است [۲۵، ص ۸]. فرایند توانمندسازی بر ایجاد سرمایه اجتماعی و سازمان‌هایی که توانمندی شهروندان و انجمن‌ها را افزایش می‌دهند تمرکز دارد [۲۹، ص ۶۷۱] از این نظر، توانمندسازی بر ایجاد سرمایه اجتماعی به‌منزله ترکیب «شبکه‌های اجتماعی» و هنجارهای مشترک اعتماد در روابط متقابل، که محیطی مساعد برای روابط مدنی فراهم می‌کند، تعریف شده است [۴، ص ۶۵-۷۸].

1. self-definition

نظریه توانمندسازی نایلا کبیر

آموزش با ارتقای مهارت‌ها می‌تواند توانمندی زنان را افزایش دهد و زمینه‌ساز افزایش فرصت و انتخاب برای زنان شود. کبیر معتقد است که توانمندسازی به پیشرفت توانایی افراد در اتخاذ تصمیمات راهبردی زندگی اطلاق می‌شود، درحالی‌که همین افراد در گذشته از داشتن این توانایی محروم بوده‌اند. در نتیجه، مفهوم توانمندسازی را می‌توان فرایندهایی در نظر گرفت که طی آن افرادی که توانایی دست‌زدن به انتخاب برایشان محدود یا سلب شده، بار دیگر این توانایی را به دست می‌آورند [۱۷، ص ۶۷].

از نظر کبیر، توانمندسازی شامل سه بعد منابع، عاملیت، و دستاوردهاست. منابع دربرگیرنده منابع متنوع انسانی و اجتماعی است که توانایی انجام‌دادن انتخاب را افزایش می‌دهد. بُعد دوم «قدرت» مفهومی به نام عاملیت است. عاملیت عبارت است از توانایی تعریف و تعیین هدف و اقدام در راستای رسیدن به این هدف. این مفهوم در واقع نوعی حس «فاعلیت» و «قدرت درونی» است. دستاوردها می‌تواند از چیزهای ابتدایی از قبیل سیرشدن، سالم‌بودن، اجتناب از بیماری‌های قابل پیشگیری تا دستاوردهای پیچیده‌تری از قبیل خشنودبودن، داشتن، مشارکت در زندگی اجتماعی و سیاسی، و... ادامه یابند [۲۲، ص ۲۱۳].

نظریه‌های روان‌شناختی

توانمندسازی از سوی عده‌ای از صاحب‌نظران به‌منزله تحول درونی فرد تعریف می‌شود که با ایجاد اعتمادبه‌نفس آغاز می‌شود و به‌سرعت به احساس خودارزشمندی فرد تبدیل می‌شود که موجب موفقیت شخصی وی می‌شود [۲۹]. هدف این نوع توانمندسازی افزایش پتانسیل شهروندان برای تغییر خود است. توماس و ولهوس (۱۹۹۰) توانمندسازی را شامل برخی حالت‌های روانی مورد نیاز برای موفقیت آن در نظر می‌گیرند. این حالت‌های مستقل ولی مرتبط عبارت‌اند از: تأثیر / خودتعیینی، معناداری، رشد حرفه‌ای، استقلال / تصمیم‌گیری، شایستگی / خودباوری و اعتماد [۲۵].

۱. تأثیر / خودتعیینی: به ادراک افراد از درجه تأثیرشان بر محیط کار و خانواده اشاره دارد. افراد باید اعتقاد داشته باشند که رفتار آنان بر آنچه پیرامونشان اتفاق می‌افتند تأثیر خواهد داشت [۲۷]؛

۲. معناداری: افرادی که می‌خواهند کار را انجام دهند، باید آن را ارزشمند احساس کنند؛

۳. رشد حرفه‌ای: بر رشد شخص در شغل و تخصصش اشاره دارد؛

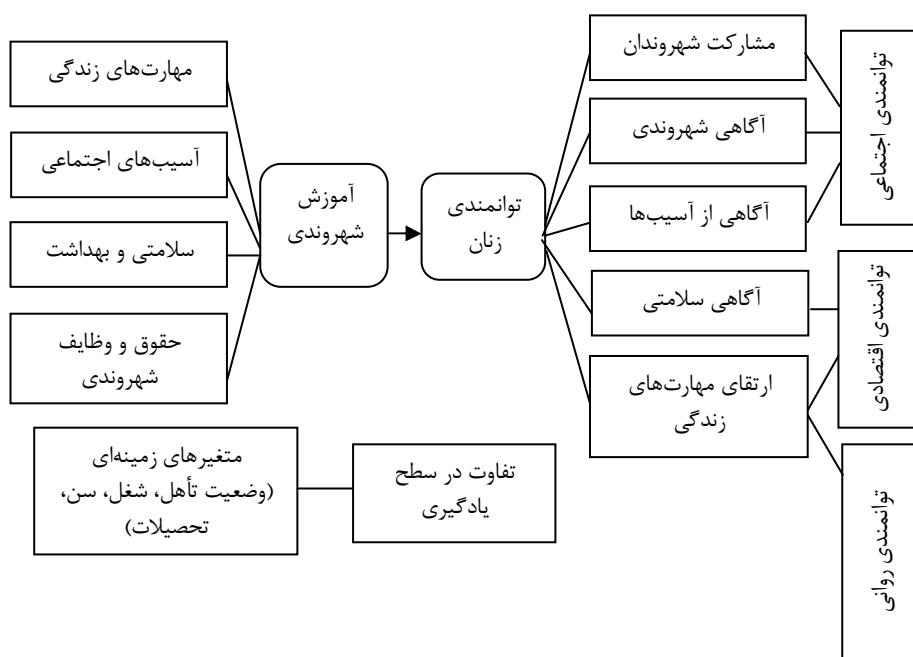
۴. استقلال / تصمیم‌گیری: توانمندسازی با استقلال و عدم وابستگی ارتباط دارد؛

۵. شایستگی و خودباوری: به درجه تأثیر نقش شغلی یا تسلط شخصی اشاره دارد. افراد باید از احساس شایستگی برای درگیر شدن در رفتارهای مورد نیاز سازمان یا خانواده برخوردار شوند [۲۰]؛

۶. اعتماد: اعتماد، محیطی برای توانمندسازی خلق می‌کند و در چنین محیطی افزایش می‌یابد [۲۸، ص ۷۳].

مدل تئوریک تحقیق

با بهره‌گیری از چارچوب نظری و ادبیات تجربی و اینکه آموزش‌های ارائه‌شده در سرای محل از سمت شهرداری محدود به چهار حوزه مهارت‌های زندگی، آسیب‌های اجتماعی، سلامتی و بهداشت و حقوق و وظایف شهروندی است، الگوی مفهومی به صورت زیر تدوین شده است.

شکل ۱. مدل مفهومی تحقیق

فرضیه‌ها

فرضیه اصلی

- بین ارائه آموزش شهروندی از سوی شهرداری و میزان توانمندسازی زنان رابطه وجود دارد.

فرضیه‌های فرعی

- بین آموزش‌های شهروندی شهرداری با افزایش مشارکت محلی زنان رابطه وجود دارد؛
- بین آموزش شهروندی شهرداری با ارتقای دانش زنان در خصوص مسائل بهداشت و سلامت رابطه وجود دارد؛
- بین آموزش شهروندی شهرداری با افزایش مهارت‌های زندگی زنان رابطه وجود دارد؛
- بین آموزش شهروندی شهرداری با افزایش دانش و آگاهی زنان در زمینه آسیب‌های اجتماعی رابطه وجود دارد؛
- بین آموزش شهروندی شهرداری با افزایش دانش و آگاهی زنان از حقوق و وظایف شهروندی رابطه وجود دارد؛
- بین متغیرهای زمینه‌ای (وضعیت تأهل، شغل، سن، و تحصیلات) و میزان توانمندسازی زنان رابطه وجود دارد.

تعاریف عملیاتی متغیرهای تحقیق

متغیر وابسته: توانمندسازی: توانمندسازی یعنی از بین بردن موانع سیاسی، قانونی و اجتماعی که در مقابل گروه‌های خاص وجود دارد و نیز تأمین شرایط و امکانات برای مردم جهت توانا کردن آن‌ها با هدف درگیر کردن آن‌ها در اجتماع است [۳۰، ص ۳۹].

تعریف عملیاتی: توانمندی زنان با متغیرهای آگاهی در خصوص حقوق و وظایف شهروندی، سطح مشارکت محلی، میزان دانش بهداشتی و سلامت، دانش در خصوص آسیب‌ها و مهارت‌های زندگی سنجیده شد.

حقوق و وظایف شهروندی

مجموعه حقوق و امتیازاتی است که به شهروندان یک کشور با لحاظ کردن دو اصل کرامت انسانی و منع تبعیض، برای فراهم‌سازی زمینه رشد شخصیت فردی و اجتماعی شهروندان در نظام حقوقی هر کشور تعلق می‌گیرد. اما وظایف شهروندی به دو دسته رسمی و غیررسمی تقسیم می‌شود. وظایفی چون خدمت وظیفه سربازی، پرداخت مالیات و آموزش اجباری و... که

به‌طور مشخص در قوانین بدان‌ها اشاره شده جزء تکالیف رسمی است و مواردی چون شهروند خوب‌بودن، مسئول‌بودن، مشارکت در جامعه مدنی، و... که به‌طور مشخص در قوانین بدان‌ها پرداخته نشده تحت عنوان تکالیف غیررسمی است [۱۴، ص ۱۰۴].

تعریف عملیاتی: نظر پاسخ‌گویان را درخصوص ۲۹ گویه درباره ابعاد مختلف حقوق و وظایف شهروندی، طی طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای از خیلی‌زیاد با نمره ۵ تا خیلی کم با نمره ۱ یک جویا شده‌ایم.

مشارکت: مشارکت اجتماعی را می‌توان فرایند سازمان‌یافته‌ای دانست که افراد جامعه به صورت آگاهانه، داوطلبانه، و جمعی با در نظر داشتن هدف‌های معین و مشخص، که به سهم‌شدن در منابع قدرت منجر می‌شود، تعریف کرد [۱۶، ص ۱۶].

تعریف عملیاتی: نظر پاسخ‌گویان را درخصوص شرکت ارادی و آگاهانه در فعالیت‌های مدنی (شرکت در انجمن‌های صنفی، تعاونی‌ها، و...) فرهنگی و تفریحی (شرکت در فعالیت‌های هنری، ورزشی، و...) مذهبی (شرکت در هیئت‌های مذهبی، روضه‌ها، و...) محلی (همکاری با همسایگان، فعالیت‌های عمرانی محلی، و...) را با ۱۱ گویه طی طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای از خیلی زیاد با نمره ۵ تا خیلی کم با نمره ۱ جویا شدیم.

بهداشت محیط: محیط به مجموعه‌ای از شرایط خارجی و تأثیرات وارده ناشی از آن‌ها بر زندگی یک موجود زنده اطلاق می‌شود [۶، ص ۲۵]. آموزش درخصوص آلودگی هوا، آلودگی بصری و صوتی، و زباله و مدیریت پسماند جزء سرفصل‌های آموزشی بهداشت محیط است.

تعریف عملیاتی: نظر پاسخ‌گویان را درخصوص آلودگی هوا، آلودگی بصری و صوتی، و زباله و مدیریت پسماند در شهر، با ۹ گویه طی طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای از خیلی زیاد با نمره ۵ تا خیلی کم با نمره ۱ جویا شدیم.

تعریف سلامت: سازمان جهانی بهداشت، سلامت را بهزیستی کامل جسمی، روانی و اجتماعی و نه صرف نبودن بیماری یا رنجوری تعریف می‌کند. بنابراین، سلامت منبعی برای زندگی روزمره است و نه برای هدف زندگی [۶، ص ۱۱].

تعریف عملیاتی: نظر پاسخ‌گویان را درخصوص اصول تغذیه سالم قبل و حین بارداری، عوامل تأثیرگذار بر سلامتی فردی و خانوادگی، عوامل روحی و روانی مؤثر بر سلامتی، با ۶ گویه طی طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای از خیلی زیاد با نمره ۵ تا خیلی کم با نمره ۱ جویا شده‌ایم.

مهارت‌های زندگی: سازمان جهانی بهداشت مهارت‌های زندگی را چنین تعریف کرده است: توانایی انجام‌دادن رفتار سازگارانه و مثبت به‌گونه‌ای که فرد بتواند با چالش‌ها و ضروریات زندگی روزمره خود کنار بیاید [۳۰].

تعریف عملیاتی: بدین‌منظور، نظر پاسخ‌گویان را درخصوص مهارت‌های ارتباطی، اصول کنترل هیجانات و احساسات، اصول تصمیم‌گیری در شرایط حساس زندگی، تفکر خلاق، حل

مسئله، با ۱۰ گویه طی طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای از خیلی زیاد با نمره ۵ تا خیلی کم با نمره ۱ یک جويا شده‌ایم.

آسیب‌های اجتماعی: منظور از آسیب‌های اجتماعی هر نوع عمل فردی یا جمعی است که در چارچوب اصول اخلاقی و قواعد عام عمل جمعی جامعه محل فعالیت افراد قرار نمی‌گیرد و لذا با منع قانونی یا قبح اخلاقی و اجتماعی مواجه می‌شود [۱۲، ص ۱۵].

تعریف عملیاتی: تعیین میزان آگاهی پاسخ‌گویان در خصوص انواع آسیب‌های اجتماعی و راه‌های درمان، پیشگیری و کاهش آن، با ۶ گویه طی طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای از خیلی زیاد با نمره ۵ تا خیلی کم با نمره ۱ یک جويا شده‌ایم.

متغیر مستقل: آموزش شهروندی

«آموزش شهروندی» به نوع تربیتی گفته می‌شود که به توسعه و پرورش مهارت‌ها، قابلیت‌ها و توانمندی‌های شهروندی منجر شود. در کلاس‌های آموزشی که در سرای محل برگزار می‌شود، آموزش‌های زیر ارائه می‌شود: ۱. حقوق و وظایف و رفتار شهروندی؛ ۲. بهداشت محیط شامل آلودگی هوا، آلودگی بصری و صوتی، و زباله و مدیریت پسماند؛ ۳. مباحث حوزه سلامت؛ ۴. آسیب‌های اجتماعی؛ و ۵. مهارت‌های زندگی.

روش تحقیق

روش استفاده‌شده در این تحقیق پیمایشی است. جامعه آماری تحقیق زنان ساکن محل جهاد واقع در شهرداری منطقه ۵ هستند که تعدادشان ۷ هزار نفر است [۲۹]. از این تعداد هزار و ۹۲۰ نفر در کلاس‌هایی که شهرداری در سرای محل برگزار می‌کند حضور داشتند و آموزش‌هایی را در خصوص شهروندی دریافت کرده‌اند. به منظور تعیین حجم نمونه از فرمول عمومی کوکران استفاده شده که بر این اساس حجم نمونه ۳۸۴ نفر محاسبه شد که به منظور مقایسه براساس اصل همسان‌سازی، ۱۹۲ نفر از زنان آموزش‌دیده و ۱۹۲ نفر از زنان آموزش‌ندیده برای نمونه انتخاب شدند. جهت دسترسی به افراد نمونه از دو روش نمونه‌گیری تصادفی ساده و سهمیه‌ای بدین‌نحو استفاده شد که ابتدا براساس فهرستی که از زنان آموزش‌دیده در سرای محله موجود بود ۱۹۲ نفر به صورت تصادفی انتخاب شدند و در ادامه با روش نمونه‌گیری سهمیه‌ای و مراجعه به در منزل، زنان آموزش‌ندیده انتخاب و مصاحبه شدند. ابزار جمع‌آوری اطلاعات پرسش‌نامه است که از اعتبار صوری برخوردار است. به‌منظور تعیین پایایی نیز از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. مقدار این ضریب برای کل پرسش‌نامه ۰/۷۳ است که نشان‌دهنده همبستگی درونی متغیرها برای سنجش مفاهیم مورد نظر است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آزمون تی (T) مستقل، همبستگی و خی دو استفاده شد.

یافته‌های تحقیق

یافته‌های توصیفی

یافته‌ها نشان می‌دهد، بیشتر پاسخ‌گویان (۷۵/۵ درصد) متأهل‌اند، ۱۶/۱ درصد مجرد و ۸/۳ درصد بیوه‌اند. از نظر شغلی بیشتر افراد (۷۳ درصد) خانه‌دارند، ۹/۵ درصد کارمند و ۲/۶ درصد نیز معلم‌اند. میانگین سن پاسخ‌گویان ۳۵/۶۸ سال است. جوان‌ترین پاسخ‌گو ۲۰ سال و مسن‌ترین پاسخ‌گو ۶۳ سال دارد. از نظر تحصیلات، ۳۶/۴ درصد دیپلم و ۲۹/۵ درصد فوق دیپلم، ۱۱/۶ درصد لیسانس، و ۶/۳ درصد فوق لیسانس و بالاترند.

یافته‌های استنباطی

فرضیه اول: به نظر می‌رسد آموزش‌های شهروندی شهرداری باعث افزایش مشارکت اجتماعی زنان شده است.

نتایج آزمون تی مستقل ($T=۴/۴۷۶$) نشان داد با توجه به سطح معناداری ($Sig=۰/۰۰۰$) این فرضیه تأیید می‌شود. به عبارتی، آموزش شهروندی باعث تفاوت در میزان مشارکت اجتماعی در بین زنان آموزش‌دیده و آموزش‌ندیده می‌شود. با توجه به میزان میانگین محاسبه‌شده، زنان آموزش‌دیده از مشارکت بیشتری برخوردارند و این به معنای تأثیر مثبت آموزش در این خصوص است.

فرضیه دوم: به نظر می‌رسد آموزش شهروندی شهرداری باعث ارتقای دانش زنان در خصوص مسائل بهداشتی شده است.

نتایج حاصل از آزمون تی مستقل ($T=۴/۷۲۸$) نشان داد با توجه به سطح معناداری آزمون ($Sig=۰/۰۰۱$) این فرضیه تأیید می‌شود. به عبارتی، آموزش شهروندی باعث تفاوت در میزان اطلاع از مسائل بهداشتی در بین زنان آموزش‌دیده و آموزش‌ندیده می‌شود. با توجه به میزان میانگین محاسبه‌شده، زنان آموزش‌دیده از آگاهی بیشتری برخوردارند و این به معنای تأثیر مثبت آموزش در این خصوص است.

فرضیه سوم: به نظر می‌رسد آموزش شهروندی شهرداری باعث ارتقای دانش زنان در حوزه سلامت شده است.

نتایج حاصل از آزمون تی مستقل ($T=۴/۴۰$) نشان داد با توجه به سطح معناداری آزمون ($Sig=۰/۰۰۶$) این فرضیه تأیید نمی‌شود. به عبارتی، آموزش شهروندی باعث تفاوت در میزان اطلاع از مسائل سلامت در بین زنان آموزش‌دیده و آموزش‌ندیده نمی‌شود.

فرضیه چهارم: به نظر می‌رسد آموزش شهروندی شهرداری باعث افزایش مهارت‌های زندگی بانوان شده است.

نتایج حاصل از آزمون تی مستقل ($T=4163$) نشان داد با توجه به سطح معناداری آزمون ($Sig=0.000$) این فرضیه تأیید می‌شود. به عبارتی، آموزش شهروندی باعث تفاوت در میزان مهارت زندگی در بین زنان آموزش‌دیده و آموزش‌ندیده شده است. با توجه به میزان میانگین محاسبه‌شده، زنان آموزش‌دیده از مهارت بیشتری برخوردارند و این به معنای تأثیر مثبت آموزش در این خصوص است.

جدول ۱. خروجی آزمون تی مستقل برای مقایسه متغیرها بین زنان

آزمون تی تست برای برابری میانگین‌ها			آزمون لوین برای تجانس واریانس‌ها		آماره‌های توصیفی		بهره‌مندی از آموزش		
Sig	df	t	Sig	f	s	میانگین	تعداد		
.000	374	4.476	.408	.685	321	35	189	زنان آموزش‌دیده	میزان مشارکت
					321	32	187	زنان آموزش‌ندیده	
.001	381	4.728	.036	2.959	214	30.5	187	زنان آموزش‌دیده	اطلاع از مسائل بهداشتی
					218	27.01	183	زنان آموزش‌ندیده	
.06	355	4.40	.079	3.098	245	16.7	180	زنان آموزش‌دیده	اطلاع از مسائل سلامت
					235	16.8	177	زنان آموزش‌ندیده	
.000	376	4.163	.913	.012	317	31.12	189	زنان آموزش‌دیده	مهارت زندگی
					305	28.01	189	زنان آموزش‌ندیده	
.251	178	1.115	.90	1.73	185	15.30	192	زنان آموزش‌دیده	آسیب‌های اجتماعی
					172	15.30	192	زنان آموزش‌ندیده	

فرضیه پنجم: به نظر می‌رسد آموزش شهروندی شهرداری باعث افزایش دانش و آگاهی بانوان در زمینه شناسایی و پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی شده است.

با توجه به سطح معناداری آزمون تی ($T= ۱/۱۱۵$, $Sig= ۰/۲۵۱$) بین میزان شناسایی و پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی در بین زنان آموزش‌دیده و آموزش‌ندیده تفاوتی وجود ندارد. درحقیقت، استفاده از کلاس‌های آموزشی تأثیری در این ارتباط نداشته است.

فرضیه ششم: به نظر می‌رسد آموزش شهروندی شهرداری باعث افزایش دانش و آگاهی بانوان در خصوص حقوق شهروندی بانوان شده است.

نتایج حاصل از آزمون تی مستقل ($T= ۴/۹۹۹$) نشان می‌دهد با توجه به سطح معناداری آزمون ($Sig= ۰/۰۰۰$) این فرضیه تأیید می‌شود. به عبارتی، آموزش شهروندی باعث تفاوت در میزان دانش و آگاهی بانوان در خصوص حقوق شهروندی در بین زنان آموزش‌دیده و آموزش‌ندیده شده است. با توجه به میزان میانگین محاسبه‌شده، زنان آموزش‌دیده از آگاهی و دانش بیشتری برخوردارند و این به معنای تأثیر مثبت آموزش در این خصوص است.

جدول ۲. خروجی آزمون تی مستقل برای مقایسه میزان آگاهی از حقوق و وظایف شهروندی زنان آموزش‌دیده و آموزش‌ندیده

بهره‌مندی از آموزش	آماره‌های توصیفی			آزمون لوین برای تجانس واریانس‌ها		آزمون تی تست برای برابری میانگین‌ها		
	تعداد	میانگین	انحراف معیار	Sig	f	t	df	Sig
آگاهی از حقوق شهروندی	زنان آموزش‌دیده	۳۸/۲۵	۲/۱۸	۰/۹۰۵	۰/۰۱۲	۴/۹۹۹	۳۷۸	۰/۰۰۰
	زنان آموزش‌ندیده	۳۶/۰۱	۲/۸۷					
آگاهی از وظایف شهروندی	زنان آموزش‌دیده	۳۴/۲۵	۲/۱۸	۰/۹۱۳	۰/۰۱۵	۵/۱۷۱	۳۷۶	۰/۰۰۲
	زنان آموزش‌ندیده	۳۰/۰۱	۲/۸۷					

فرضیه هفتم: به نظر می‌رسد آموزش شهروندی شهرداری باعث افزایش دانش و آگاهی بانوان در خصوص وظایف شهروندی بانوان شده است.

نتایج حاصل از آزمون تی مستقل ($T= ۵/۱۷۱$) نشان می‌دهد با توجه به سطح معناداری آزمون ($Sig= ۰/۰۰۲$) این فرضیه تأیید می‌شود. به عبارتی، آموزش شهروندی باعث تفاوت در میزان

دانش و آگاهی بانوان در خصوص وظایف شهروندی در بین زنان آموزش دیده و آموزش ندیده شده است. با توجه به میزان میانگین محاسبه شده، زنان آموزش دیده از آگاهی و دانش بیشتری برخوردارند و این به معنای تأثیر مثبت آموزش در این خصوص است.

فرضیه اصلی: به نظر می‌رسد آموزش‌های شهروندی شهرداری باعث توانمندی زنان شده است. نتایج حاصل از آزمون تی مستقل نشان داد با توجه به سطح معناداری آزمون ($p=0/000$) Sig این فرضیه تأیید می‌شود. به عبارتی، آموزش شهروندی باعث تفاوت در توانمندی در بین زنان آموزش دیده و آموزش ندیده می‌شود. با توجه به میزان میانگین محاسبه شده، زنان آموزش دیده از توانمندی بیشتری برخوردارند و این به معنای تأثیر مثبت آموزش در این خصوص است.

جدول ۳. خروجی آزمون تی مستقل برای مقایسه میزان مشارکت در بین زنان

بهره‌مندی از آموزش		آماره‌های توصیفی		آزمون لاین برای تجانس واریانس‌ها		آزمون تی تست برای برابری میانگین‌ها	
تعداد	میانگین	s	Sig	f	t	df	Sig
زنان آموزش دیده	۱۸۹	۵۲۱	۰/۹۹۱	۰/۵۰۶	۱۲/۱۰۲	۳۷۴	۰/۰۰۰
زنان آموزش ندیده	۱۸۷	۵۲۱					

فرضیه هشتم: به نظر می‌رسد بین سن و تحصیلات و میزان تأثیر آموزش بر توانمندی زنان رابطه وجود دارد.

به منظور بررسی این فرضیه از آزمون همبستگی استفاده شده است. جدول ۴ ماتریس همبستگی رابطه بین سن و تحصیلات را با تأثیر آموزش بر توانمندی زنان نشان می‌دهد.

جدول ۴. ماتریس همبستگی بین متغیرهای تحقیق

نام متغیر	سن	تحصیلات	توانمندسازی
سن	۱		
تحصیلات	۰/۲۰۶**	۱	
توانمندسازی	۰/۰۴۵	۰/۷۵**	۱

** معنادار در سطح ۰/۰۱ (آزمون دو دامنه) * معنادار در سطح ۰/۰۵ (آزمون دو دامنه)

نتایج حاصل از ضریب همبستگی پیرسون برای متغیر سن نشان می‌دهد که با توجه به سطح معناداری آزمون، که بزرگ‌تر از ۰/۰۵ است، این فرضیه رد می‌شود. به عبارت دیگر، بین این سن و تأثیر آموزش بر توانمندی زنان رابطه معناداری وجود ندارد.

همچنین، نتایج آزمون همبستگی اسپیرمن برای متغیر تحصیلات نشان می‌دهد که با توجه به سطح معناداری آزمون همبستگی، که کوچک‌تر از ۰/۰۵ است، بین میزان تحصیلات و میزان توانمندسازی زنان از طریق آموزش شهروندی رابطه وجود دارد. شایان ذکر است که با توجه به میزان ضریب همبستگی ($R=0.775$) این رابطه از نظر شدت قوی و از نظر جهت در یک جهت است. بدین معنا که با افزایش تحصیلات میزان تأثیر آموزش شهروندی بر توانمندسازی زنان با شدت زیادی افزایش می‌یابد.

فرضیه نهم: بین وضعیت تأهل و میزان تأثیر آموزش بر توانمندسازی زنان رابطه وجود دارد. نتایج حاصل از آزمون خی‌دو ($\text{Chi-Square}= 1.418$)، که در سطح ۰/۰۵ معنادار نیست ($\text{sig} = 0.841$)، نشان می‌دهد که بین این دو متغیر رابطه معناداری وجود ندارد.

جدول ۵. بررسی رابطه بین وضعیت تأهل و تأثیر آموزش بر توانمندی زنان

کل	بیوه	مجرد	متاهل	وضعیت تأهل توانمندسازی زنان	
۶۳	۵	۹	۴۹	فراوانی	ضعیف
۳۵/۰	۲/۸	۵/۰	۲۷/۲	درصد	
۶۰	۳	۱۱	۴۶	فراوانی	متوسط
۳۳/۳	۱/۷	۶/۱	۲۵/۶	درصد	
۵۷	۳	۱۵	۳۹	فراوانی	قوی
۲۱/۷	۱/۷	۸/۳۳	۲۱/۶۶	درصد	
۱۸۰	۲۱	۲۷	۱۳۲	فراوانی	کل
۱۰۰/۰	۱۱/۶۶	۱۵/۰	۷۳/۳۳	درصد	
	Chi-Square		d.f		Sig
	۱/۴۱۸		۴		۰/۸۴۱

فرضیه دهم: بین شغل و میزان تأثیر آموزش بر توانمندسازی زنان رابطه وجود دارد. نتایج حاصل از آزمون خی‌دو ($\text{Chi-Square}= 2.068$)، که در سطح ۰/۰۵ معنادار نیست ($\text{sig} = 0.156$)، نشان می‌دهد که بین نوع شغل و توانمندسازی زنان رابطه معناداری وجود ندارد.

جدول ۶. بررسی رابطه بین نوع شغل و توانمندسازی زنان

کل	کارمند	بازنشسته	آزاد	خانه‌دار	خیاط	فرهنگی	نوع شغل توانمندسازی
۱۱۱	۸	۰	۳	۷۹	۱۷	۴	فراوانی
۳۱٫۹	۲٫۳	۰٫۰	۰٫۹	۲۲٫۷	۴٫۹	۱٫۱	ضعیف درصد
۱۳۸	۹	۴	۲	۱۱۱	۱۲	۰	فراوانی
۳۹٫۷	۲٫۶	۱٫۱	۰٫۶	۳۱٫۹	۳٫۴	۰٫۰	متوسط درصد
۹۹	۱۶	۰	۴	۶۴	۱۰	۵	فراوانی
۲۸٫۴	۴٫۶	۰٫۰	۱٫۱	۱۸٫۴	۲٫۹	۱٫۴	قوی درصد
۳۴۸	۳۳	۴	۹	۲۵۴	۳۹	۹	فراوانی
۱۰۰٫۰	۹٫۵	۱٫۱	۲٫۶	۷۳٫۰	۱۱٫۲	۲٫۶	کل درصد
	Chi-Square			d.f			Sig
	۲٫۰۶۸			۵			۰٫۰۶

نتیجه گیری

یافته‌های این بررسی نشان می‌دهد که آموزش‌هایی که زنان در برگزاری کلاس‌ها در سرای محل می‌بینند باعث تفاوت در میزان مشارکت در بین زنان آموزش‌دیده و آموزش‌ندیده می‌شود و زنان آموزش‌دیده در اموری مانند حفظ نظافت و سلامت شهر، برنامه‌های مانند جشن‌ها، همایش‌ها، در مسائل و مشکلات محله، عضویت در انجمن اولیا و مربیان، و... مشارکت بیشتری دارند. درحقیقت، ارائه آموزش به بانوان باعث افزایش حساسیت زنان به امور محله می‌شود و همچنین این حس در زنان ایجاد می‌شود که توانایی تأثیرگذاری در امور مربوط به محیط زندگی را دارند. این یافته تحقیق در راستای نتایج کاشانی (۱۳۹۱) است که نشان داده آموزش‌های شهروندی باعث افزایش مشارکت گروه‌های هدف شده است. یافته‌های تحقیقات خارجی کوریا (۲۰۰۲) و مرکز مطالعات توسعه شهری و منطقه‌ای بولیوی (۲۰۰۴) نیز نشان داده که آموزش‌های شهروندی در افزایش مشارکت شهروندان مؤثرند.

یافته دیگر نشان می‌دهد آموزش شهروندی شهرداری باعث ارتقای دانش زنان درخصوص مسائل بهداشتی شده است. زنان آموزش‌دیده درخصوص مواردی مانند شناخت انواع زباله، مزایا و روش‌های بازیافت و آشنایی با مضرات تخلیه زباله‌ها در اماکن غیرمجاز، مضرات آلودگی بصری و صوتی، آلودگی هوا، و... از آگاهی و دانش بیشتری برخوردارند. در کلاس‌های آموزشی، اطلاعات زیادی درخصوص انواع زباله و روش‌های دفع آن، مزایای بازیافت زباله، منابع ایجاد آلودگی‌های هوا و صوتی، و تأثیرات منفی این آلودگی‌ها به بانوان ارائه می‌شود که منشأ افزایش دانش بانوان شده است.

در خصوص تأثیر آموزش بر ارتقای دانش زنان در حوزه سلامت نتایج بررسی ما حاکی از آن بود که به رغم اهمیت حوزه سلامت، آموزش‌های ارائه شده در کلاس‌های سرای محل مؤثر نبوده است و باعث تفاوت در میزان اطلاع از مسائل سلامت در بین زنان آموزش دیده و آموزش ندیده نشده است. زنان آموزش دیده معتقدند که استفاده نکردن از استادان مجرب و تناسب نداشتن محتوای آموزش‌های ارائه شده در حوزه سلامت با سطح سواد شرکت کنندگان باعث شده که آموزش‌های ارائه شده مؤثر نباشد.

یافته دیگر تحقیق این است که آموزش‌های شهروندی ارائه شده باعث تفاوت مهارت‌های زندگی در بین زنان آموزش دیده و آموزش ندیده می‌شود. زنانی که در کلاس‌ها شرکت داشتند در مواردی مانند برقراری ارتباط مؤثر، اصول تصمیم‌گیری، تفکر خلاق و... از مهارت بیشتری برخوردارند. زنان آموزش دیده معتقدند که استفاده از استادان ماهر و مجرب جهت آموزش مهارت‌های زندگی مهم‌ترین عامل در اثربخشی این آموزش‌هاست. برگزاری کلاس به صورت بحث‌های گروهی متمرکز و اجازه ارائه دانش تجربی از سوی زنان باعث شده که کلاس‌های برگزار شده در زمینه مهارت‌های زندگی مؤثر افتد. این یافته تحقیق به نوعی با نتایج بررسی خطیب زنجانی و همکاران (۱۳۸۹) همخوانی دارد که آموزش را عامل مهمی در ارتقای مهارت‌های ارتباطی گروه هدف می‌داند. کوریا (۲۰۰۲) و مرکز مطالعات توسعه شهری و منطقه‌ای بولیوی (۲۰۰۴) نیز در راستای تأیید یافته‌های تحقیق نشان داده‌اند که آموزش‌های شهروندی در ارتقای مهارت‌های شهروندان مؤثر است.

از دیگر نتایج تحقیق این بود که آموزش شهروندی شهرداری در حوزه شناخت و پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی مؤثر نبوده و بین میزان شناسایی و پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی در بین زنان آموزش دیده و آموزش ندیده تفاوتی وجود ندارد. زنان شرکت کننده در کلاس‌های آموزشی در بیان چرایی عدم تأثیر آموزش‌ها در این حوزه بیان می‌کنند که تمایل نداشتن زنان به این حوزه، بیان نامناسب و خسته کننده مطالب، استفاده از استادان بی تجربه، فقدان باور به تأثیرگذاری در حوزه آسیب‌ها در بین زنان باعث شده است که کلاس‌های آموزشی در این حوزه چندان اثربخش نباشد.

اما از یافته‌های مهم این است که آموزش‌های ارائه شده در سرای محل باعث شده که زنان در خصوص حقوق شهروندی اطلاعات مناسبی کسب کنند و از دانش و آگاهی بیشتری در مواردی مانند آزادی بیان و عقیده، حق مالکیت، حق بهره‌مندی از عدالت، و... برخوردار شوند. در خصوص وظایف شهروندی نیز نتایج به همین صورت بود. زنانی که در کلاس‌های سرای محله شرکت داشتند نسبت به زنان آموزش ندیده شناخت مطلوبی به وظایف خود در قبال دیگران و جامعه دارند.

در مجموع، یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که آموزش‌های شهروندی شهرداری توانسته توانمندی زنان را به همراه داشته باشد. زنانی که در کلاس‌های آموزش شهروندی در سرای محل شهرداری شرکت داشتند از توانمندی نسبی بیشتری در مقایسه با زنانی که در کلاس‌ها شرکت نکرده‌اند برخوردارند. آموزش در حوزه‌هایی که تاحدی غیر تخصصی است و امکان تأثیرگذاری برای زنان فراهم است مانند حفظ نظافت و سلامت شهر، امور مربوط به بهداشت محیط، و حقوق و وظایف شهروندی مؤثر است و در حوزه‌هایی مانند سلامت و آسیب‌های اجتماعی به علت تخصصی بودن و عدم اعتقاد به تأثیرگذاری باعث شده است که آموزش‌های ارائه شده بی‌اثر باشند.

در خصوص رابطه بین متغیرهای زمینه‌ای و میزان تأثیر آموزش بر توانمندی نیز نتایج تحقیق ما نشان داد که توانمندی با سن ارتباطی ندارد. بدین معنا که بانوانی که تحت آموزش‌های شهروندی قرار می‌گیرند، فارغ از اینکه در چه رده سنی باشند، به یک اندازه تحت تأثیر آموزش‌ها قرار گرفتند. از دیگر یافته‌های تحقیق رابطه مثبت و قوی بین میزان تحصیلات و میزان توانمندسازی زنان بود. بدین معنا که با افزایش تحصیلات میزان تأثیر آموزش شهروندی بر توانمندسازی زنان با شدت زیادی افزایش یافته است. تأیید این رابطه نشان می‌دهد که شهرداری جهت اثربخش‌تر کردن آموزش‌های ارائه شده باید بین محتوای مطالب ارائه شده و سطح سواد گروه‌های هدف تعادل برقرار کند و محتوای آموزش‌ها متناسب با نیازها و درک مخاطبان باشد. همچنین، نتایج این بررسی نشان داد که بین وضعیت تأهل و وضعیت شغلی با میزان تأثیر آموزش بر توانمندسازی زنان رابطه وجود ندارد.

منابع

- [۱] ازکیا، مصطفی؛ غفاری، غلامرضا (۱۳۹۲). توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی / ایران، تهران: نی، چ ۴.
- [۲] امینی، مهنوش و همکاران (۱۳۹۱). «اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی بر رفتار شهروندی سازمانی پرستاران»، مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی، ۱۲ (۱۰)، ص ۷۹۶-۸۰۴.
- [۳] ایران‌زاده، سلیمان و صادق بابایی هروی (۱۳۸۹). «شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر در توانمندسازی به روش TOPSIS (مطالعه موردی: شرکت گاز استان آذربایجان شرقی)»، فراسوی مدیریت، س ۴، ش ۱۳، ص ۵۹-۸۴.
- [۴] پاتنام، رابرت (۱۳۸۴). جامعه برخوردار، سرمایه اجتماعی و زندگی عمومی، چاپ شده در تاج‌بخش، کیان، سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، تهران: شیرازه.

- [۵] حاتمی، حسین و همکاران (۱۳۸۷). کتاب جامع بهداشت عمومی، سه جلدی، تهران: ارجمند.
- [۶] حاتمی، پریسا (۱۳۸۹). «بررسی عوامل مؤثر بر سلامت اجتماعی دانشجویان با تأکید بر شبکه‌های اجتماعی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، عزت‌الله سام آرام، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده علوم اجتماعی.
- [۷] حسینی و همکاران (۱۳۹۰). «بررسی اثربخشی آموزش شهروند خانواده در مدارس ابتدایی شهر مشهد»، جامعه نمونه پژوهش ۲۶۲ نفر از دانش‌آموزان پایه چهارم ابتدایی بودند.
- [۸] خطیب‌زنجانی، نازیلا (۱۳۸۹). بررسی و تعیین اثربخشی آموزش غیررسمی الکترونیکی شهروندی و مقایسه آن با روش آموزش غیررسمی حضوری در سازمان، پنجمین کنفرانس ملی و دومین کنفرانس بین‌المللی یادگیری و آموزش الکترونیک، تهران: دانشگاه صنعتی امیرکبیر.
- http://www.civilica.com/Paper-ICELEARNING۰۵-ICELEARNING۰۵_۰۱۴.html
- [۹] دوستی و شهرکی (۱۳۸۸). «پلیس و آموزش حقوق شهروندی در بین مردم شهر تهران»، مطالعات راهبردی، دوره ۱۲، ش ۴۴، ص ۴۷-۷۱.
- [۱۰] دولان، شیمون ال. شولر؛ رندال. اس. و دیگران (۱۳۸۰). مدیریت امور کارکنان و منابع انسانی، ترجمه محمد صائبی و محمدعلی طوسی، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- [۱۱] صفری‌کنگ، رضا؛ حیدری، اسماعیل (۱۳۹۱). بررسی نقش آموزش‌های شهروندی در مدیریت پسماند، ششمین همایش ملی و اولین همایش بین‌المللی مدیریت پسماند، مشهد: سازمان شهرداری‌ها و دهرداری‌های کشور.
- http://www.civilica.com/Paper-NCWM06-NCWM06_213.html
- [۱۲] عبداللهی، بیژن؛ نوه‌ابراهیم، عبدالرحیم (۱۳۸۵). توانمندسازی کارکنان: کلید طلایی مدیریت منابع انسانی، تهران: ویرایش.
- [۱۳] فتحی و اجارگاه، کورش (۱۳۸۱). تربیت شهروندی، تهران: فاخر.
- [۱۴] قاسمی، وحید؛ ژیان‌پور، مهدی (۱۳۸۷). «تحلیل تطبیقی حقوق و وظایف شهروندی در ایران و آلمان»، فصل‌نامه علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، ش ۵۴، ۹۷-۱۲۸.
- [۱۵] کاشانی، مجید (۱۳۹۱). سنجش میزان اثربخشی ایستگاه‌های سیار آموزش شهروندی، معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
- [۱۶] کتابی، محمود؛ یزدخواستی، بهجت؛ راستایی، زهرا فرخی (۱۳۸۲). توانمندسازی زنان برای مشارکت در توسعه، فصل‌نامه پژوهش زنان، دوره ۱، س ۳، ش ۷، ص ۵-۳۰.
- [۱۷] مولائی، محسن (۱۳۹۲). «بررسی نقش سازمان‌های مردم‌نهاد در توانمندسازی کودکان در وضعیت دشوار (با مطالعه منطقه ۱۲ تهران)»، استاد راهنما دکتر مریم نهبانندی، دانشگاه تهران، دانشکده علوم اجتماعی.

- [18] Abdullah,S (1995). *The Philosophy of Inclusivity:The three villages project report*,potland or three valleys project.
- [19] Elwood,S.A (2002). *GIS use in community planning: A multidimensional analysis of Empowerment*, environment and planning.
- [20] Forester,K (1995). *Learning in working life :The Contribution of Trade unions*, /In:M .Mayo and J.Thompson (eds) ,Adult learning critical Intelligence and social change (Leicester: NIACE) pp 169-181.
- [21] Jacobs, B. (1992). *featured cities, capitalism, community, and Empowerment in Britian and America*, New York: Routledge.
- [22] Kabeer, Naila.(1999). *the conditions and consequences of choice: Reflections on the measurement of womens empowerment, of womens empowerment united nations*, research institute for social development.
- [23] Kitching, D. (1998).. *The Empowerment of children: who decides?* Emergency Nursing.
- [24] Korten,D.C. (1980). *community organization and Rural Development: A learning Process Approach* , public Administration Review.
- [25] Kyem, P.A.K. (2004). *Power, Participation, and Inflexible Institutions: An Examination of the Challenges to Community Empowerment in Participatory GIS Applications*, Cartographica, 38, No.3&4, March 2004, pp 5-17.
- [26] McGowan, Thomas M. (2006). *Children's Fiction as a Source for Social Studies Skill-Building*, ERIC Clearinghouse for Social Studies/Social Science Education. No 37. p 81
- [27] Spreitzer, Gretchen M. (1996). *Social structural characteristics of psychological empowerment*, Academy of Management Journal, 39(2): pp 483-504
- [28] Willis,A.K. (1999). *Breaking through Barriers to Successful Empowerment*, Hospital
- [29] Wilson, P.A, (1996). *Empowerment: Community Economice Development from the Inside Out*, Urban Studies 33: pp 617-31.
- [30] World bank (2002). *Empowerment and poverty reduction: a source book*, (PRem world bank), Washington: Publisher World Bank.
- [31] <http://www.rcmc.ir/index.php module=subjects&func=viewwp>
- [32] <http://jahad.mytehran.ir>